

הכל היה מעט יותר גרוע מכפי שחשבתי

המסאי וההוגה ז'אן אמרי, שנודע על ספר מאמריו "מעבר לאשמה ולכפרה" המתאר את חוויותיו כאסיר באושוויץ, התלבט רבות במשמעותה של הזיקנה כהעדר תנועה במרחב וכהצטמצמות של החיים לממד הזמן בלבד, ומצא קווי דמיון בין ההזדקנות לעינויים שעבר במחנות הריכוז. אמרי שם קץ לחייו בהיותו בן 66

עילית פרבר פורסם לראשונה: 24.09.2020 11:48 עודכן ב: 29.09.2020 11:04

במסגרת מחקרי בפילוסופיה של הזיקנה הגעתי לכתביו של המסאי וההוגה היהודי ז'אן אמרי מפרספקטיבה של פילוסופיית הזמן שלו. אמרי (שנולד כהאנס מאייר ושינה את שמו לאחר מלחמת העולם השנייה) מוכר במיוחד כמי שכתב על השואה ועל ההתאבדות (ואכן איבד עצמו לדעת בגיל 66), אבל הוא כתב גם טקסטים נהדרים אחרים, שכמעט אינם מוכרים. אחד מהם הוא "על ההזדקנות".

במכתב שכתב לו חוקר השירה הגרמני הוברט ארבוגסט ב-1968 הוא מציע לו לכלול את המלה "תקווה" בכותרת ספרו על ההזדקנות העומד שעמד לצאת לאור תחת עריכתו. אמרי עונה לו בחריפות כי הוא מתנגד בכל תוקף: "מצד אחד אין לי כל תקווה להציע", הוא כותב, "ומצד שני, אני מתנגד בתוקף להשלמה". הספר, שכותרתו המקורית היתה "המחלה חשוכת-המרפא", יצא לבסוף לאור תחת הכותרת "על ההזדקנות: מרידה והשלמה".

הוויכוח הזה, כמו גם הבחירה הסופית, מגלים לנו משהו חשוב על עמדתו של אמרי בנוגע להזדקנות. הזיקנה היא בעיניו מצב או תקופת חיים שקוראת למרד, אבל יש בה גם הבנה עמוקה שהקרוב מוביל לתבוסה ידועה מראש. בהקדמה למהדורה הראשונה של ספרו הוא כותב: "היה עלי לוותר על התקוות שתמיד עולות בהזדקנות, היה עלי להפריך את אפשרות הנחמה. מה שיש בו נחמה ומומלץ למזדקנים — איך להתפייס עם ההידרדרות של הגוף, אולי אפילו לזכות באיזה רווח מכך, האצילות שבהיכנעות למצב, חוכמת-הדמדומים, השלווה המאוחרת — כל אלה עמדו לפני כהטעייה זדונית. ונגדן הייתי צריך למחות בכל שורה ושורה".

לעיתים נדמה שהקושי העיקרי בתקופות משבר הוא ההפתעה, הכוח העז שמגיע כמו משום מקום ובאופן בלתי צפוי ופורץ פנימה לתוך היציבות של חיינו, הורס ומכניע את כל מה ששלנו, שהוא אנחנו. מחצית השנה האחרונה היא, למשל, משבר כזה. נראה לנו שהתפרצותו של נגיף הקורונה שינה משהו מהותי בעולמנו, סגר אותנו בדלת אמותינו, הרחיק בינינו, החליש. אלא שטבעם של משברים הוא שפעמים רבות הם לא יוצרים מצב חדש או משנים את עולם כפי שנדמה, אלא חושפים משהו שהיה שם תמיד, מאירים אותו באור אחר, רחמני פחות, אבל לא מחדשים דבר.

לאדם הזקן ריחוק, הסתגרות בבית והימנעות ממגע חברתי הן לא הגבלות הקשורות רק למגיפת הקורונה, למחצית השנייה של 2020 או לעניינים הקשורים בבריאות הציבור. לזקנים הגיל עצמו הוא שמבודד, שסוגר, שמרחיק. הגוף הנחלש, הקמטים המתגלים בבוקר מול המראה, הפרישה מעולם העבודה ותחושת הניכור והזרות בחברה שסוגדת לנעורים — כל אלה מגדירים מחדש את עולמם של הזקנים מדי יום מחדש.

מתוך נקודת מבט זו אני רוצה לחזור ולעיין בספרו של אמרי על ההזדקנות שכתב כשהיה רק בן 55 ופורסם שנה לאחר מכן. הספר הזה לא מציע דיון רפואי, גריאטרי או פסיכולוגי בגיל השלישי (כפי שנהוג לכנותו), אלא הוא ניסיון לחשוב מחדש על שלב של חיים, על זמן של גבול או חצייה של גבול, בין חיים של מעשה לחיים של התבוננות, בין חייו של הצעיר לבין אלה של המזדקן (ואמרי מתעקש כאן על השימוש ב"הזדקנות" במקום "זיקנה", ומדגיש בכך את הממד התהליכי, את האופנים השונים שבהם האדם מגלה עצמו כמזדקן, במקום למקד את הדיון שלו בגיל מסוים).

הוא כותב על ההיחלשות וההידרדרות של הגוף המזדקן, על המבטים של הצעירים על הזקנים, על יחסה של החברה לאלה שיצאו ממעגל התפקוד היצרני שמקיים אותה, ונוגע בשאלות הקשורות לזיכרון, נוסטלגיה, כאב פיסי, חרטה וצער, הרבה צער.

גם אם נגיב על הזיקנה בהפתעה או בקושי, אפילו באי־אמון, היא חלק אינטגרלי מהקיום שלנו. התכחשות לזיקנה, לכן, כמוה כהתכחשות לקיומנו שלנו. הזיקנה כרוכה בראש ובראשונה בגופנו. אותו גוף שהיה חזק, פעיל, יפה, ונטוע היטב בעולם, מופיע לפנינו פתאום כאחר. הוא נחלש, כואב, לא יציב, ונהפך אט־אט לזר לנו, כמו כפפה שלא מתאימה ליד. אמרי מתאר את האשה הזקנה שמביטה במראה, מזהה ולא־מזהה את עצמה, מנסה להביט בעצמה מבעד לקמטים ולכתמי הגיל שעל עפעפיה.

עם הזיקנה משתנה גם יחסם של אחרים אלינו. הם מכבדים אותנו, לפעמים אפילו פונים לקבל עצה טובה, אבל החוכמה הזאת שבאה עם הניסיון, "עם הגיל" כמו שאומרים, היא תמיד גם ההכרה בכך שרכשנו את הניסיון הזה משום שעבר זמן, הרבה זמן. אבל גרוע מזה, אנחנו שמים לב, בהדרגה, שגם אחרים תופשים אותנו ככאלה, חושפים את האי־התאמה שלנו לעולם. אבל הזיקנה בעיני אמרי היא בראש ובראשונה זמן. אין זה רק זמן המובן כרגע בחיים או שלב שעל כולנו לעבור. לא זמן שקשור רק בזיכרון של עבר או בגעגוע. הזיקנה לפי אמרי היא קיום בזמן, רק בזמן. או במלים אחרות, כאלה שיבהירו אולי טוב יותר את חשיבותו של הספר הזה לתקופתנו־זו: לא מדובר כאן בקיום במרחב.

אם לנסח זאת בקצרה, בעקבות אמרי, ההבדל בין הווייתו של הצעיר לבין זו של המזדקן הוא ההבדל בין המרחב לבין הזמן. לאדם הצעיר נאמר ש"כל החיים לפניו", אלא שלפי אמרי מה שממתין לצעיר הוא לא הזמן שנותר לו בחייו אלא המרחב שבו הם מתרחשים. הצעיר המלא בציפיות ובשאיפות לעתיד מצוי בתנועה מתמדת, כמעט אובססיבית, בעולם: "אנחנו מחכים בחוסר סבלנות שמהו יתרחש [...] אנחנו קמים ממקומנו, צועדים חסרי מנוחה הלוך ושוב, עוזבים את הבית כדי [שהעתיד

יתרחש". המזדקן לעומתו הוא זה שעולמו נגזל ממנו והמרחב שלו הולך ומצטמצם, תנועתו של המזדקן מואטת בהדרגה עד שהוא עוצר ומתכנס פנימה: "הם יושבים שם, שקועים לתוך עצמם", הוא כותב, "מאמצים להם תנוחה עוברית במיטה, עוצמים את עיניהם כדי לחפש בתוך עצמם במאמצים חסרי תוחלת [...] את מה שהיה פעם חיים, שהיה פעם עולם, היה חלל אבל עכשיו הוא רק זמן".

במקום חיים של תנועה בזמן של הנעורים, אצל הזקנים מזהה אמרי העדר תנועה שקשור (אולי מבוסס על) הפנמה של הזמן עצמו. כאשר נשלל העולם והאפשרויות של חיים במרחב הולכות ומצטמצמות, מתחיל הזקן לצבור את הזמן בתוכו. אבל בעיני אמרי הקשר בין הזדקנות וזמן לא מתמצה במבנה של זיכרון, כפי שאנו נוהגים לתפוש בדרך כלל את הלך הרוח של הזיקנה. אין כאן מבט נוסטלגי לעולם העבר של נעורים, כוח, וחיות. זיכרון מסוג כזה יכול להיעלם עם השנים או להיטשטש. לא כך הזמן עצמו.

בכך מייצר כאן אמרי אבחנה חשובה: הזמן חי בתוכנו לא משום שיש לנו זיכרונות או רגעים שאנו נוזרים כאילו העבר הטיל עוגן בתוכנו. האלטרנטיבה של אמרי מתרחקת מהאלמנט האישי הזה וטוענת שהמזדקן חווה את הזמן עצמו אחרת: הוא נאבק בו בכל כוחו ובעת ובעונה אחת שייך אליו באופן האינטימי ביותר: "ככל שיש לנו פחות זמן לפנינו", כותב אמרי, "כך יש לנו יותר זמן בתוכנו [...] [הם] זקנים [מתוקף] הזמן שמונח בכבודות בתוכם".

הוא מסביר זאת יפה באמצעות הדימוי של עונות השנה: "אנו מדברים על 'הסתיו של החיים' — איזו מטפורה מקסימה! סתיו? אחרי הסתיו מגיע החורף, לאחר מכן, שוב האביב ואז הקיץ. למזדקנים, לעומת זאת, סתיו החיים הוא הסתיו האחרון ולכן איננו סתיו כלל ועיקר. [...] [לצעירים] יש מחזור עונות שחוזר על עצמו, רק המזדקנים יודעים כיצד לספור את הסתווים והחורפים בדיוק מעורר אימה, משום שהם עדיין מודדים את העונות כנגד אלה שכבר מצויות בתוכם".

אין עונות ולכן אין מעגליות ותנועה, יש רק סוף — הסתיו האחרון. ישנו גוש כבד של סתיו שמונע מאיתנו לזוז, ומאפשר רק לחשוב. ומאחר שכך, שהזמן כבר לא מוביל את הזקן לשום מקום, אין בו ולא יכולות להיות בו התרחשויות והוא מוטל חסר תנועה. במקום שהזמן יהפוך למדיום של שינוי, הוא נצבר ללא תנועה.

הגותו של אמרי מוכרת לנו בעיקר מ"מעבר לאשמה ולכפרה" (שיצא לאור בהוצאת עם עובד, בתרגום יונתן ניראד), ספר מאמרים קצר וחודר שבו הוא מתאר את חוויותיו במחנות הריכוז, שואל שאלות נוקבות על (חוסר) התועלת שבהיותו אינטלקטואל ומספק תיאור אכזרי ומעורר מחשבה על רגש הטינה שלא מרפה ממנו כמו גם שנים רבות לאחר תום המלחמה. המאמר הידוע ביותר בספר הוא זה המתאר את העינויים הקשים שעבר על ידי הנאצים במרתף חשוך ומלא אימה בברנדונק שבבלגיה.

יש כמובן שוני מהותי ועמוק בין האדם המעונה לבין המזדקן, ואפשר אפילו לומר שיהיה זה מופרך מעיקרו להשוות בין שני המצבים. אדם הנתון בעינוי חווה כאב וסבל בלתי נתפשים, מעבר לכל דמיון, בלתי צפויים ומקיפי-כל. יותר מכך, הסבל הזה נגרם לו מידי של אדם אחר שמביט בעינוי, שהוא אדם

כמוהו, ובכל זאת מתייחס אליו כאל חיה מחרחרת, גוש בשר. החוויה הזאת היא קיצונית מכל בחינה וכמעט בלתי נתפשת, במידת הסבל שהיא מביאה כמו גם בעובדה שלא רבים מאתנו חוו או יחוו עיניים.

ההזדקנות לעומת זאת אינה אירוע אלא תהליך, וחשוב מזה: למרות הכאב והקושי שבזיקנה, שאותם מתאר אמרי ברגישות ובפירוט רב בספרו, הזיקנה היא טבעית. היא לא משנה סדרי עולם משום בחינה, להפך, היא מצייתת להם.

מפתיע ומעניין, לכן, לראות שלמרות השוני התהומי הזה אמרי דווקא בוחר לחבר בין שתי החוויות הללו. הוא עושה זאת באמצעות הנתיב הפתלתל שבו הוא מוליך את הדמות המכונה א' שמלווה את "על ההזדקנות" מתחילתו. הדמות הזאת לובשת זהויות שונות: של המזדקן עצמו (Alten), דמויות פילוסופיות או ספרותיות (פרוסט, דה בובואר וסארטר למשל), גיבורים ספרותיים (קאסטורפ מ"הר הקסמים" של תומאס מאן למשל), ועוד ועוד. זהות נוספת היא זו של א' כותב הספר, כלומר אמרי עצמו, שמוצג ברגע מסוים בספר כזה שכלוא בתא סגור, מעונה ודואב. אמרי הצעיר המעונה, ואמרי ה(כמעט) מזדקן, הולכים ומתאחדים בין דפי הספר.

כיצד בכל זאת יכולות שתי החוויות הללו להתלכד, כנגד כל הסיכויים? בראש ובראשונה, שתי החוויות דומות באופן שבו הקיום האנושי מתכווץ לכזה המתקיים במישור שהוא זמני בלבד. ב"העיניים" אמרי כותב "זה נגמר לזמן מה. זה לא נגמר עד עכשיו". בשני המקרים עולמנו מתכווץ, מרחב הפעולה נגזל מאתנו והקיום נהפך לנטול מרחב מצד אחד ומלא בזמן מצד שני: הדירה הקטנה בעיר שממנה קשה או אסור לצאת ומרתף העיניים האפל בברנדונק. אבל בכל זאת, בזיקנה כמו גם בעיניו, אין מוות, או לפחות עדיין אין. הקיום כולו מרוכז במרחב הקטן של הלקראת, של מה שצלו נופל על כל פרט ופרט בחדר הקטן.

ולבסוף, קיומם של הזקן והמעונה הוא קיום שהופך גופני בלבד. ההוויה שלהם היא גוף, ואין דבר מלבד גוף: חלש, כואב, פצוע, מקומט. בשני המקרים אנחנו הופכים זהים לגופנו, ללא שייר, אבל גם זרים ממנו ומתנגדים לו מכל וכל.

חווית הקריאה ב"מעבר לאשמה ולכפרה" קשה במיוחד. בהירות כתיבתו של אמרי כמו מכה בסנורים, חדה ונוקבת ולא עושה לקורא הנחות. כאשר אמרי מתאר את עצמו קשור, תלוי מהתקרה ממפרקי זרועותיו הנקועות, אי אפשר שלא להתכווץ. אלא שהשפה הכואבת שלו לא שמורה רק לאירועים טראומטיים וקיצוניים כמו עיניים או עבודה בכפייה שמהם אנו יכולים, כקוראים, לקחת מרחק (שהרי אנו מקווים שלא נמצא עצמו מעונים, תלויים מהתקרה או כלואים במחנה השמדה). גם כאן, בספר על ההזדקנות, כתיבתו של אמרי נותרת אכזרית וחסרת-רחם. אלא שבמקרה זה כבר קשה יותר להיות רחוקים: אם לא הזדקנו עדיין הרי שנזדקן בעתיד הקרוב או הרחוק מעט יותר. הזיקנה היא גזר דין, היא התפרצותו של ירוס המוות שאנו נושאים בתוכנו כבר מרגע לידתנו, כך הוא כותב.

אמרי לא גולש, אף לא לרגע אחד, לטון מנחם או מעודד בכתיבתו, והוא לא מתאר את הזיקנה

במונחים של קבלה, פיוס, אחריות אישית על בריאות הגוף והנפש וכיוצא באלה. מהשורה הראשונה ועד האחרונה הוא מנכיח, שוב ושוב, את הקושי העמוק שבזיקנה, את השבר הפנימי, תחושת הבידוד וההימנעות (של המזדקן מהעולם, של החברה ממנו). בהקדמה למהדורה הרביעית הוא מזכיר את הביקורת שהופנתה אליו על כך שכתב את הספר בהיותו איש צעיר, רק בן 55. כעת, עשור לאחר מכן, הוא כותב לקוראים שבמבט לאחור הוא מבין שצדק בכל מלה שכתב, ש"הכל היה מעט יותר גרוע מכפי שחשבתי".

הוא ממשיך וכותב שעל החברה לקחת על עצמה לעשות מה שהיא יכולה על מנת להקל על המזדקנים מ"גורלם הלא נעים", ועם זאת הוא נשאר נאמן לעמדתו ש"כל המאמצים בכיוון הזה, למרות שהם עשויים להקל [לנחם] במעט [...] עדיין לא יוכלו לשנות או לשפר שום דבר יסודי על הקושי הטרגי של ההזדקנות".

התנועה ההדרגתית שמובילה מהפעילות בחלל, בעולם, אל עבר המנוחה שבהתכנסות, היא בעת ובעונה אחת גם תנועה מן החוץ אל הפנים, וכאן, במוקד ההתכנסות, אין רק שקט וחוסר תנועה, אלא יש בכל זאת מרחב, מרחב שמתפנה למחשבה. התנועה של הנעורים שאין בה רגע דל, אמרי כותב, היא גם תנועה שלא מאפשרת חשיבה או רפלקסיה. במובן זה, מאלה שחיים במרחב, פעילים בעולם ונעים בזמן, נלקח משהו: אין להם את האפשרות לעצור ולחשוב על הזמן. הזמן הטהור, זה שאין בו דבר, שמופיע בפני עצמו. אך זהו בדיוק המבט שמתאפשר למזדקן, שנפתח בפניו ורק בפניו. כאן הוא מגלה את מה שאין לצעיר, את העומק.

במובן זה חוויית ההזדקנות, עם כל הכאב שהיא מזמנת לנו, מעניקה לנו גם משהו שאמרי קורא לו "אמת". האמת של הזמן. המרחב של המזדקן הצטמצם ומשא הזמן כבד עליו, אלא שהכובד הזה מאפשר לו גם יכולת להביט פנימה ולראות את האמת. למרות שמדובר ללא ספק בדיון שמבוסס על חוויה אישית ולעתים אף בגוף ראשון, אמרי לא דן רק בשאלת הזמן שלו או של הגוף המזדקן בלבד, אלא מקפיד להשאיר את הדיון ככזה שמתייחס תמיד גם לזמן "שלנו", של כולנו. כך גם הוא מסיים את הספר כולו בכותבו: "הימים מתכווצים ומתייבשים. [...] ואנחנו משתוקקים לומר את האמת".